

УДК 1:32

*Дмитро Шевчук***МАЙДАН (НЕ)ДОВІРИ В ГОРИЗОНТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ**

Стаття присвячена соціально-філософському осмисленню феномену Майдану. Автор звертає увагу на те, що Майдан як соціальний і політичний феномен кидає виклик його теоретичному осмисленню. Одним із ключів для здійснення соціально-філософського аналізу такої проблематики визначено категорії «довіри» та «недовіри». Крім того, феномен Майдану цілком уписується в процес розвитку демократичного проекту в умовах сучасності. Зокрема, йдеться про проект контрдемократії, в рамках якого піднімається питання про способи демократичного управління довірою та недовірою.

Ключові слова: Майдан, довіра, недовіра, контрдемократія, рух, легітимність

*Dmitro Shevchuk***MAIDAN OF (DIS)TRUST IN PERSPECTIVE OF PHILOSOPHICAL REFLECTION**

The article is devoted to the social-philosophical analysis of phenomenon of Maidan. Author pays attention to the fact that Maidan as social and political phenomenon challenges the theoretical recognition of it. The categories of «trust» and «distrust» are defined as keys for philosophical analysis of this phenomenon. Maidan can be identified with the movement, in understanding, which presents R. Rorty. Movements are large and amorphous, so we couldn't talk about some of the specific conclusion, because they present relevance to infinity. Moreover, Maidan as phenomenon fits into the development of the democratic project. Democracy is often understood as the system that best promotes trust. The author pays attention to the fact that distrust in the democratic system does not mean lack of trust. The manifestation of the phenomenon of trust in the political world is closely connected with the problem of legitimacy. Maidan also shows us problems of legitimacy of power. The search for new forms of legitimacy associated with the project of counter-democracy within which raised the question about possibility of democratic governance of trust and distrust. We are dealing with the fact that the democratic distrust imposed structural distrust, which is general characteristic of modernity (it turns out that the democratic regime able to organize distrust). Counter-democracy not denies elective democracy, but rather enhances it. However, it reveals significant breaks between civil society and government structures. Counter-democracy generates «negative sovereignty» of civil society. It is about making tools that allow you to block decisions and actions facing challenges for civil society. In general, the counter-democratic project enriches forms of democratic activity. The prospect of consideration the phenomenon of the Maidan through recourse to modern counter-democratic project makes it possible to describe the Ukrainian events as the general trend of the democratic project.

Key words: Maidan, trust, distrust, counter-democracy, movement, legitimacy

*Дмитрий Шевчук***МАЙДАН (НЕ)ДОВЕРИЯ В ГОРИЗОНТЕ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ**

Стаття посвячена соціально-філософському осмисленню феномена Майдана. Автор обращает внимание на то, что Майдан как социальный и политический феномен бросает вызов его теоретическому осмыслению. Одним из ключей для проведения социально-филоософского анализа такой проблематики определены категории «доверия» и «недоверия». Кроме того, феномен Майдана полностью вписывается в процесс развития демократического проекта в условиях современности. В частности, речь идет о проекте контрдемократии, в рамках которого поднимаются вопросы о способе демократического управления доверием и недоверием.

Ключевые слова: Майдан, доверие, недоверие, контрдемократия, движение, легитимность.

Події, що мали місце в Україні в листопаді 2013 – лютому 2014 року вимагають соціально-філософської рефлексії з огляду на їх наслідки, що призвели до переформатування політичного і соціального простору та актуалізацію можливості соціально-політичних перетворень в умовах сучасності. Крім того, «Майдан» – це не лише місце в центрі міста. У системі соціальних уявлень він перетворився на особливий топос публічності, що несе політичний смисл і передбачає практики, пов'язані з інтенсивним творенням і розподілом політичного. Майдан як соціальний і політичний феномен кидає виклик його теоретичному осмисленню. Це проявляється, зокрема,

1) загальною проблемою концептуалізації відносин, що породжені Майданом (проблема концептуалізація нових соціальних і політичних теорій у цілому пов'язана із саморефлексією і самокритикою сучасної соціальної теорії; останнім часом доволі часто звучать голоси, що теоретичне

осмислення соціуму і політики переживає кризу; спроба концептуалізації Майдану може бути засобом перевірки, чи й навіть вироблення можливостей соціальної і політичної теорії, котра здатна описувати й осмислювати сучасну політичну і соціальну реальність);

2) як **проблема інституціоналізації Майдану**, що пов'язане із: а) перетворенням політичної культури; б) утвердженням (утривалюванням у часі) того типу відносин (насиченого солідарністю та взаємною підтримкою), який ним породжений; в) творенням своєрідного нормативного регулятора для повсякденних практик; г) виробленням механізму актуалізації ідеї Майдану на рівні системи соціальних уявлень задля вказування на можливості контролю влади.

Одним із ключів, що дозволяють здійснити соціально-філософський аналіз згаданих вище проблем, є категорії «довіри» та «недовіри». Розгляд феномену Майдану через призму категорії «довіри» дає можливість проявити його зв'язок із автентичним виміром демократичної політики, а також діагностує стан сучасного демократичного проекту. Можна навіть твердити, що саме прояви довіри, яка породжує солідарність, та недовіри, яка породжує контроль за здійсненням влади, протиставляються поліційним засобам управління й контролю (згадаймо в цьому контексті французького інтелектуала Ж. Рансьєра, в політичній філософії якого ми зустрічаємо протиставлення поліції, що орієнтована на утримання актуального стану, та політики, що прагне переформатувати актуальний порядок, вносячи нові структурування соціального простору і часу; або ж протиставлення множинності та Імперії, яке можемо зустріти в роботах М. Гардта й А. Негрі).

Майдан можна ототожнити із рухом, у тому його розумінні, яке презентує Р. Рорті [11]. У працях американського філософа ми знаходимо розрізнення політичних рухів і кампаній. Кампанії розуміються як скінченні, вони стосуються певного партикулярного питання і завжди результатом мають або перемогу у його вирішенні, або поразку. З іншого боку, рух має більш універсальний і глобальний політичний масштаб. Рухи, згідно із Р. Рорті, є надто великими і надто аморфними, аби можна було б говорити про якесь їх конкретне завершення, оскільки презентують дотичність до нескінченності. Однак найважливішою відмінністю рухів від кампаній є те, що вони глибоко вкорінені в культуру, черпаючи натхнення з філософії, літератури, мистецтва, історії. Ця вкоріненість забезпечує їх масштабність, оскільки розширює контекст, у якому вони здобувають смисл і політичний потенціал, перетворюючи власну політику на певний ідейний взірць. Додаймо до цього спостереження Алана Турена, згідно з яким рух є одночасно соціальним конфліктом і культурним проектом [7, с. 128]. Йдеться про те, що він не обмежується лише спробою реалізувати культурні цінності через проголошення моральних принципів, він передбачає антагонізм із супротивником і ставить собі за мету здобути над ним перемогу (у філософії А. Турена політичний суб'єкт ототожнюється із соціальним рухом: «Він [суб'єкт – Д. Ш.] конститується не у самосвідомості, а у *боротьбі з антусуб'єктом*, із логіками апаратів, особливо коли ці логіки стають культурними індустріями і, *a fortiori*, переслідують тоталітарні цілі... Вимогу суб'єкта ми чуємо у свідченні жертв, депортованих, дисидентів, а не у моралізаторських промовах тих, хто говорить лише про соціальну інтеграцію» [7, с. 166–167]).

Чому Майдан пов'язують із довірою? І чому він не піддається інституціоналізації, себто перетворенню на політичну інституцію, яка б мала чітку організацію та утвердила формальні норми та правила. Для детальних пояснень слід звернутися до двох соціологічних та філософських розрізень: *socius* і ближній (П. Рікер) та спільнота і суспільство (Ф. Тьоніс). Соціус визначається П. Рікером як людина, яку ми сприймаємо через її соціальну функцію. Стосунки з Іншим тут є абстрактними і полишені смислу справжньої зустрічі. П. Рікер пише: «Римське право, еволюція новітніх політичних інституцій, адміністративний досвід великих держав та суспільна організація праці, не кажучи вже про практику кількох світових воєн, викували особливий тип людських стосунків, усе ширших, усе складніших, усе абстрактніших» [4, с. 107]. У цьому можемо спостерігати вплив на філософію П. Рікера екзистенціалізму Г. Марселя, який твердив про панування «духу абстракцій» у сучасному суспільстві. У праці П. Рікера різниця між *socius*'ом і ближнім – це різниця між взаєминами персональними й адміністративними, а також між спільнотою і суспільством. Тож тема ближнього – це критика сучасного суспільства, яке втрачає особистісний вимір буття з Іншим. Разом із тим, *socius* не засуджується, оскільки спосіб буття *socius*'а і спосіб буття ближнього переплітаються і складають передумову одне одного.

Розрізнення *socius*'а і ближнього, очевидно, спирається на розрізнення спільноти і суспільства, що було здійснене Ф. Тьонісом. Спільнота засновується на сталих зв'язках, характеризується близькістю між її членами, а також спільністю крові, спільністю місця, спільністю проживання та спільністю духу. Суспільство ж визначається як об'єднання на основі конвенції та природного права, як певна множина природних і штучних індивідів, які вступають між собою в зв'язки, але залишаються при цьому незалежними один від одного [8].

Поділ на «спільноту» і «суспільство» не слід абсолютизувати. Для прикладу, критичне ставлення до нього знаходимо в праці Роберта Патнама «Творення демократії». Спираючись на власні соціологічні дослідження проведені серед громад Італії, він стверджує зовсім протилежне – традиційні громади не слід ідеалізувати, оскільки результати досліджень демонструють, що південні села Італії характеризуються ієрархією та експлуатацією, а не справедливістю. Саме модернізація традиційних спільнот, що призводить до появи громадянського суспільства, зумовлює збільшення добробуту та покращення відносин серед населення того чи іншого регіону [3]. Додаймо до цього, поділ «спільнота» і «суспільство» в своїй основі виявляє протиставлення «органічного життя» і «механічного агрегата». Якщо ми спробуємо перенести його на контекст громадянського суспільства та його репрезентації в сучасному політичному дискурсі (зокрема, це доволі видно в посткомуністичних країнах), то тут громадянській позиції часто приписується «органічність» (хоча вона є наслідком модернізаційних процесів у політиці), себто те, що є найбільш природним для соціальної організації, натомість державі та її адміністрації із бюрократичним та репресивним апаратом надається характер «штучності».

Виокремлені Ф. Тьонісом «спільнота» і «суспільство» слід сприймати на кшталт Веберових ідеальних типів. Будучи ідеальними типами, спільнота і суспільство являються нам як два різних соціальних світи: перший опирається на сутнісну волю, самість, володіння, землю і ґрунт, сімейне право; другий – виборчу волю, особу, майно, гроші, зобов'язальне право. Історичне буття соціуму виявляє нам, що ці два порядки тісно переплетені. Про це, зрештою, пише й сам Ф. Тьоніс. Наприклад, зазначає таке: «З усіх положень, використаних у цьому творі [«Спільнота та суспільство» – Д. Ш.] впливає, що будь-яку корпорацію, або ж зв'язок між людьми, можна розуміти і як свого роду організм, або ж органічний витвір мистецтва, і як свого роду знаряддя, або ж машину» [8, с. 226]. Хоча слід зробити уточнення, що Ф. Тьоніс все одно зосереджується на наборі ідеально-типових характеристик, що є проміжними станами, себто йдеться не про історичні приклади, а про логічні конструкти. Зрештою, основне завдання, яке формулюється в праці «Спільнота і суспільство» – розробка основних понять соціології.

Переплетеність спільнотного та суспільного можна спробувати проаналізувати на прикладі процесу творення політичних інститутів. Виокремимо три його етапи: 1) інституція сенсу; 2) інституція довіри; 3) інституція раціо. На першому етапі йдеться про те, що в певному соціально-політичному контексті політичний феномен проявляє сенс, значущість якого утривалюється в часі, оскільки формує переваги для політичних діячів. Верифікація значущості цього сенсу здійснюється на основі комунікації, завдяки чому вона транслюється до інших діячів. У результаті сталості такої трансляції формування інституції переходить на етап довіри, коли значущість у процесі комунікації вже не потребує додаткових експлікацій. Разом із тим на рівні інституції довіри можемо прослідкувати вже поступовий перехід від неформальних відносин до формалізованих (зокрема, через взаємопроявлюваність довіри/недовіри). З одного боку, довіра виказує відсилання до моральних цінностей та зобов'язань, не піддається чіткому схопленню в межах соціальної теорії, але з іншого – вона підсилює економічні та соціальні інституції (згадаймо, Ф. Фукуяму, який твердить, що довіра тісно пов'язана із соціальним капіталом, а її відсутність перетворюється на «додаткові податки» для економіки [9]). Нарешті, третій етап – інституція раціо виявляє утривалювання сенсу і довіри за допомогою раціонально обґрунтованих та формалізованих норм і правил. Таким чином, інституція здобуває свої «видимі» обриси та структуру. Виокремлення цих трьох етапів здійснене задля більш детального пояснення того, як відбувається творення інституції. Насправді, всі три етапи взаємопов'язані, а кожна соціальна чи політична інституція виявляє наявність сенсу, довіри та раціо одночасно. Можна висловити тезу, що Майдан проявляє себе на рівні інституції довіри, не піддаючись перетворенню на інституцію раціо.

Щодо Майдана додаймо також таке:

1) він дає досвід політичної екстраординарності («надзвичайний стан» сучасного політичного світу);

2) маємо справу із незавершеністю і відкритістю Майдану як політичного проекту (можна згадати історичні та політологічні дискусії про «незавершеність революції» як хронічний атрибут української історії. Однак там йдеться про незавершеність, не як про відсутність ефекту, а про відкритість як можливість постійного продукування політичного смислу);

3) Майдан творить небуденні практики (хоча люди й займалися буденними практиками – приготування їжі чи прибирання, – контекст, у якому це робили, був неординарним).

4) Майдан – це перспектива політичного топосу «за лінією» (йдеться про пошуки подолання нігілізму. Таке окреслення відсилає до дискусії між Ернстом Юнгером і Мартіном Гайдеггером про спо-

сіб подолання нігілізму, що представлено у двох працях: Е. Юнгер «Через лінію» і М. Гайдеггер «До питання про буття (Про лінію)»);

5) Майдан як соціально-філософський феномен демонструє випередження усталених політичних структур (як владних, так і опозиційних. Це випередження було, певною мірою, ознакою соціальної недовіри).

Феномен Майдану цілком вписується в процес розвитку демократичного проекту в умовах сучасності. Через це його особливість в українських політичних реаліях є, насправді, сучасною закономірністю співвідношення довіри/недовіри в рамках демократії. Останню можемо визначити як політичну систему, яка передбачає урівноваження сил. Одним із засобів досягнути такого врівноваження може бути довіра/недовіра. Сама демократія є тим, чому ми довіряємо (в літературі зустрічається окреслення «метадовіра», яким позначають довіру до самої демократії як найбільш ефективної форми забезпечення інших форм довіри).

Демократія найчастіше розуміється як устрій, що найбільше сприяє довірі. У той же час сама демократія потребує довіри від громадян (болгарський політолог Іван Крастев [2] полюбляє наводити приклад із книги Жозе Сарамаго «Місто білих карток», коли після демократичних виборів громадяни уявного міста не зробили свій вибір, укинувши до скриньок порожні картки). Разом із тим, одна із закономірностей демократичної системи, може бути сформульована так: чим більше інституціоналізованої недовіри, тим більше буде спонтанної довіри [12, с. 345].

Недовіра в демократичній системі не означає відсутність довіри. Це радше авторитаризм прагне підтримувати недовіру в суспільстві як засіб утвердження свого контролю («При відсутності довіри завжди зберігається сильний стимул повернути більшість функцій під свій контроль і відродити тим самим старі ієрархії» [9, с. 51]). Демократія породжує недовіру, яка, насправді, проявляється у формі контрдовіри, що пов'язана із *контрдемократією*. Недовіра в цьому сенсі може бути потрактована як ознака перетворення обивателя на громадянина. Таке перетворення доцільно вважати одним із основних завдань у процесі становлення громадянського суспільства. Зустрічаємося тут із антропологічною, етичною, політичною проблемою.

В антропологічному аспекті проблема звучить так: як не дозволити в сучасних умовах утвердитися пануванню таким різновидам людського буття в політичному світі, які в філософії описуються за допомогою понять *animal laborans* (Х. Арендт), «бунт мас» (Х. Ортега-і-Гасет), *homo sacer* (Дж. Агамбен), людини, яка є пасивною, орієнтованою лише на споживацтво чи поглинутою жахом тотальної загроженості?

У плані етики – це подолання розділення етики і політики (таке розділення зумовлює впровадження в політичний світ інструментальної та технологічної реалізації політичного), а також це здатність індивіда висловлювати моральні судження про політику та відстоювати моральні цінності, які регулюють політичне співбуття.

Політичний аспект цієї проблеми – це пошук можливості бути політичним дієвцем. Себто йдеться про пошук відповіді на питання: як перетворитися із суб'єкта, який витворюється через звертання до нього ідеології (поліційного «Гей, ти!», за Л. Альтюсером), на суб'єкта, який здобуває своє політичне Я через протистояння несправедливим і неавтентичним формам політичного порядку («повернення дієвця», якщо згадати, наприклад, політичну філософію А. Турена)?

Якщо ми звернемося до сучасних плюралістичних демократій, то слід розрізняти легітимність режиму та довіру до окремих інституцій й осіб, які біля влади. Зокрема, можемо спостерігати певну тенденцію, яка демонструє, що люди виявляють недовіру до окремих інституцій або осіб, але в той же час не оспорожують легітимності демократичного режиму (який породив ці інституції, або зумовив прихід до влади осіб, що викликають недовіру). Також є підстави говорити про певний феномен «поверхової недовіри» – люди в своїх оцінках висловлюються із недовірою щодо функціонування певних демократичних інституцій, але повністю не заперечують необхідність їх існування.

Найбільш виразні форми демократичної недовіри:

- вибори як перевірка того, чи владці готові добровільно віддати владу;
- обмеження повноважень інституцій. Можемо говорити про очікування того, що інституції схильні розростатися і переймати на себе все більше повноважень, монополізуючи прийняття рішень;
- недовіра до дій влади, наприклад, у вигляді популістичних пропозицій, які спрямовані на заспокоєння очікувань громадян;
- недовіра до персон біля влади. Одна із суттєвих проблем демократії – як привести до влади достойних (утвердити владу меритократичних еліт). З огляду на процеси глобалізації ця проблема набуває особливої гостроти;

– не може бути легковажної довіри до людей та інституцій, які запевняють що будуть говорити лише правду і визнавати погляди інших. Приклад, сучасні мас-медіа: ми маємо до них величезну довіру, (відомим прикладом може слугувати історія із радіотрансляцією «Війни світів» Г. Уельса в ефірі CBS 10 жовтня 1938 року, коли слухачі сприйняли її за справжні події), але в умовах сучасності ми бачимо як медіа перетворюються на машину творення симулякрів (Ж. Бодріяр);

– недовіра до громадян, що вони будуть дотримуватися добровільно норм і законів, породжених системою, яка завдяки М. Фуко отримала назву *паноптикон* (один із результатів дисциплінарної влади. Але слід пам'ятати, що паноптикон не є аж таким всюдисущим, тому не слід упадати в параною. Як приклад запобіжного засобу проти паноптикону, який знаходимо в художній літературі, згадується початок «Бляшаного барабану» Гюнтера Грасса, коли головний герой Оскар, починає свою історію: «Скажу як воно є: я – пацієнт одного лікувально-опікунського інтернату, і мій санітар наглядає за мною, майже не спускаючи з мене очей, – адже в дверях є вічко. Але очі в мого санітара такі карі, що побачити наскрізь мене, синьоокого, їм просто зась» [1, с. 41])

Проявлення феномена довіри в політичному світі тісно пов'язане із проблемою легітимності. Зрештою, Майдан також виявляє проблематизацію легітимності влади (загострюється несприйняття рішень та дій влади, що підважує легітимність, яка і так підважена творенням квазі-авторитарного режиму через сумнівний перехід від парламентської до президентської форми).

У сучасних демократіях уже не достатньо чистих типів легітимності, які були описані М. Вебером (легальне панування, яке здійснюється завдяки встановленим правилам; традиційне панування, яке ґрунтується на вірі у святість і непорушність порядків та владців, котрі існували здавна; харизматичне панування, що проявляється як панування в силу відданості особі володаря та його харизмі, що виникає внаслідок її магічних здібностей, героїзму, сили духу та слова). Це зумовлено соціокультурними та політичними змінами, характерними для сучасності. Серед них – десакралізація держави, а також вимога переосмислення способів управління соціальними структурами (традиційна бюрократична система сьогодні, як можемо перекоонатися, дуже неефективно реагує на виклики. У літературі можна зустріти твердження про те, що в умовах сучасності здійснюється постбюрократична «менеджерська» революція).

П'єр Розанвалон досліджує цю проблему, виокремлюючи три типи демократичної легітимності: *безсторонності*, *рефлексивності* та *наближеності*. Усі вони виявляють необхідність витворення способів демократичного контролю.

Легітимність безсторонності виявляє довіру до незалежних інституцій, які сприймаються як найбільш об'єктивні, неупереджені і як такі, що найкраще служать спільному благу. Безсторонність визначається як «пильність, активна присутність серед людей, бажання намалювати якомога точнішу картину світу... Безсторонність – це розширення власної думки, щоб врахувати думку інших» [6, с. 110]. Отож, у своїй основі безсторонність – це спроба витворити автентичний діалог про спільне благо. Через це, власне, безсторонність вважається радше якістю, що має соціальний вимір, і не може бути інституціоналізована звичайними процедурами. Легітимність безсторонності як елемент сучасного демократичного проекту спрямована на забезпечення справедливого ставлення до людей, боротьбу із дискримінацією, створення рівних можливостей.

Легітимність рефлексивності, згідно із П. Розанвалонем, забезпечується діяльністю Конституційного суду, а також громадських організацій, наукових установ. У сучасних демократіях витворюється своєрідна мережа між юридичною, когнітивною та соціальною рефлексивністю. Йдеться про контроль і запобігання відходу реальності від основоположних принципів демократії.

Легітимність наближеності впливає із загального очікування громадян демократичних держав, аби особи, які знаходяться біля влади були більш близькими до них та зрозумілими (що показують соціологічні опитування, а також повсякденні комунікації). Поняттям «наближеність» позначається тип відносин громадян із правлячою елітою. Соціальний аспект наближеності так визначається П. Розанвалонем: «Наближеність означає в цьому випадку присутність, увагу, співпереживання, співчуття, в яких змішуються фізичні й психологічні дані; вона означає факт «існування поруч» у різних сенсах слова» [6, с. 205]. Таким чином, ключовою справою для сучасної демократичної культури є витворення інституцій, які будуть уважними до окремоті і близькі до громадян.

Ці форми демократичної легітимності пов'язані із народженням **контрдемократії**. Майдан (не) довіри може бути розглянутий саме як одне із втілень контрдемократичного проекту.

Маємо тут справу із тим, що демократична недовіра накладається на структурну недовіру, яка загалом характерна сучасності (виявляється, що демократичний режим здатний організувати недовіру). Контрдемократія не заперечує виборну демократію, а скоріше її підсилює. Разом із тим, вона виявляє суттєві розлами між громадянським суспільством і державними структурами. П'єр Розанва-

лон зазначає: «...я маю на увазі демократію непрямої влади, яка розсіяна в соціумі, – іншими словами, стійку демократію недовіри, яка доповнює епізодичну демократію звичної електорально-представницької системи» [5]. Грунтуючись на недовірі, контрдемократія проявляє себе завдяки *наглядним функціям, превентивним інструментам та перевірці думок*.

Нагляд відіграє надзвичайно важливу роль для контрдемократії. Його необхідність зумовлена тим, що існує необхідність виборців зберегти можливість ефективного тиску на депутатів, які не завжди дотримуються спочатку проголошених поглядів. Тому нагляд, згідно із П. Розанваллоном, є демократичним «контрзасобом» для того, щоб виборці могли коригувати курс своїх представників і підтримувати стабільність. Основними формами контрдемократичного нагляду визначаються: **пильність, викриття та оцінка**.

Контрдемократія породжує «*негативний суверенітет*» громадянського суспільства. Йдеться про вироблення засобів, які дозволяють блокувати рішення та дії, що постають викликами для громадянського суспільства (як приклад можемо навести активізацію протестів після прийняття в Україні тзв. «диктаторських законів» 16 січня 2014 року).

Ще одним важливим фактором контрдемократії, який виокремлено в праці П. Розанвалона, є перетворення народу на суддю. Витворюється щось на кшталт «демократії звинувачення», коли громадяни шукають способи компенсувати неможливість донести свою позицію за допомогою виборів (причин може бути багато: застосування політичних технологій, маніпуляції, фальсифікації). Політичне переплітається із юридичним, оскільки має місце спроба піддати політичні дії перевіркам судового типу.

У цілому ж контрдемократичний проект збагачує форми демократичної активності. Зокрема, П. Розанвалон додає до відомих характеристик колективної дії, які були виділені Альбертом Хіршманом («вихід», «голос», «вірність» [10]), такі: пильність, оцінка, тиск через викриття, обструкція та судові рішення.

Перспектива розгляду феномену Майдану через звернення до сучасного контрдемократичного проекту дає можливість описати українські події як загальну тенденцію розвитку демократичного проекту. Разом із тим, підсумовуючи, можемо закласти нову проблему. Вона окреслюється рядом нових питань, серед яких, наприклад, такі: якою є межа демократичної (не)довіри? Чи може Майдан бути метаінституцією демократичної (не)довіри, якщо сам втягнутий у вираження (не)довіри до себе? Пошук відповіді на подібні питання дасть можливість окреслити перспективу розвитку політичного феномену Майдану.

Література:

1. Грас Г. Бляшаний барабан. Роман [Текст] / Г. Грас; пер. О. Логвиненко. – К. : Юніверс, 2005. – 784 с.
2. Крастев И. Управление недоверием [Текст] / И. Крастев. – М. : Европа, 2014. – 128 с.
3. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. [Текст] / Р. Патнам. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
4. Пікер П. Socius і ближній [Текст] / П. Пікер ; пер. з фр. // Пікер П. Історія та істина. – К. : Вид. дім «КМ Academia»; Пульсари, 2001. – С. 104–117.
5. Розанваллон П. Контрдемократія: політика в епоху недоверія [Електронний ресурс] / П. Розанваллон // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 4(84). – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2012/4/r2.html>
6. Розанвалон П. Демократична легітимність: безсторонність, рефлексивність, наближеність [Текст] / П. Розанвалон ; пер. Є. Марічев. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
7. Турен А. Критика модерності [Текст] / А. Турен ; пер. з фр. О. Гуджен, О. Подемченко, Т. Шваб // Турен А. Повернення дівця. – К. : Альтерпрес, 2003. – С. 39-223.
8. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство [Текст] / Ф. Тьоніс; пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
9. Фукуяма С. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию [Текст] / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
10. Hirschman A. Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States [Text] / A. Hirschman. – Harvard : Harvard University Press, 1970. – 162 p.
11. Rorty R. Campaigns and movements [Електронний ресурс] / R. Rorty // Dissent. A quarterly of politics and culture. – May 20, 2007. – Режим доступу : http://www.dissentmagazine.org/online_articles/campaigns-and-movements